

GJAMA E BURRAVE

Nga Sazan GURI

Gjama e burrave është një traditë e lashtë që ka përcjell popullin shqiptar për disa shekuj në veçanti në Veri të Shqipërisë. Megjithatë, kjo traditë ka nisur të zhduket dhe të vetmit që po e mbajnë gjallë janë pleqtë e këtyre vendeve veriore. Gjamën e burrave e vajin e grave na e ka përshtuar me hollësi Frang Bardhi në shkrimet e tij. Ai thotë (viti 1641), se këta shqiptarë i quajnë me gjithë zemër njerzit e gjakut të vet në çastin e vdekjes: "Të gjithë shkyhen rrobash; burrat gërvishin fytyrën me thonj deri sa të shpërthejë rrjedhë gjaku, dhe presin mjekrën e nuk rruhen në shenjë trishtimi të madh; dhe gratë shkurtojnë flokët e rrahin gjokset, kështu që disa herë me vështirësi lejojnë të bëhen funksionet (shërbimet fetare) nga britmat e përloshme". P. Budi në "Rituali roman" (1621) këto vajtime e britma të natyrës pagane i quan: "më të shëmtuarat mbi këtë dhe; kanë gjamë e vajtime e të gërvishunit e të ramit me grusht që bëhetjo mbi të vdekurit e në kishë të Tënzot..., por edhe për mbi disa vetë që gjinden në fije të mortës e tue dekun", thekson ai. Vaji e gjëma të bëra me tronditje të mëdha, kanë qenë praktikuar edhe në lashtësinë ilire, dëshmuar mirë te Dardanët, po kështu edhe në Trakë, në Grekë e në Romakë. Ato janë të origjinës paleoballkanike, mesdhetare e të popujve të Lindjes së Afërme.

Le të kujtojmë rreth 4000 vjet më parë' Gilgameshin, mbret i Urukut, të Sumerët indoeuropianë të Mesopotanisë, se si e vajton me gjamë e britme Enkidujin, mikun e tij të trimërive, se si shkul flokët e shkyen rrobat: "Porsi luani shqirret e thërret vaj: / flokët i shkul, i hedh, teshat i shkyen./petkun e zisë e vesh, të pluhërosur. /Porsa e para rreze vesën treti, / prapë Gilgameshi zhgrehet n'vaj e gjamë. /Gjashtë net e ditë e qan Enkidujin, /deri në agim të shtatë e lë mbi dhe, /Të shtatën ditë ai mikun e varros-/ pastaj braktis qytetin e Urukut" (Epia Gilgameshit, Tiranë, 1980 f. 79.) Vërehet, pra, këtu një ngjashmëri e madhe në gjëmë e vaje, mes asaj kohe sumere tepër të lashtë e Shqiptarëve, në këto rite tronditëse të vdekjes. Si e kanë vërejtur dijetarët e mëdhenj, të entologjisë religjioze (ndër ta E. De Martino, M. Eliade) në ritet e vdekjes në popuj të ndryshëm, mes tyre edhe në popuj të Ballkanit, vërehen, jo pak, dukuri kozmogonike: ide e përfytyrime të krijimit fillestar, të të asgjësuarit për t'u rikrijuar (për t'u ringjallur) në botën e përtejme e në pasardhës me anë të kalimittë shpirtit nga gjenerata në gjeneratë, asgjësim e rianimizim i vazhdueshëm. Këto ide në forma simbolike e të gurëzuara i vërejmë edhe në veçoritë e gjamës së Shqiptarëve që u paraqit më parë, po edhe në disa vajtime grash, shoqëruar me veprime tepër arkaike e të çuditëshme. Po këta elementë janë të cunguar e tepërtë diskutueshëm në përmbajtjen e tyre mirëfilltësore.

Gjama e burrave, është një traditë që është përdorur nga burrat shqiptar vetëm për burrat e vdekur. Rituali mortor është përdorur në regjionin e Malësisë së Madhe, Dukagjinit, Gjakovës, Iballë, Mirditë Tropojë. Rituali nuk mund të nis, nëse të paktën nuk janë 10 burra. Sa më shumë burra që i bashkohen këtij rituali aq më i madh është respekti për të vdekurin. Kjo traditë është përdorur me shekuj, mirëpo

që kur Enver Hoxha kishte ardhur në pushtet në vitin 1945, kjo si shumë tradita të tjera ishte e ndaluar nga pushteti.

Historiani shqiptar, Pjetër Marticanaj ka thënë se kjo traditë është e lidhur ngushtë me vdekjen e Skënderbeut në shek. XIV. Nga mërzia dhe inati, Princ Lekë Dukagjini kishte bërtitur me të madhe, rrihte gjoksin, ngrihte flokët dhe gërvishte fytyrën e tij. Që nga ajo kohë ky ritual është praktikuar sa herë që një person i ndershëm kishte vdekur. Esenca e këtij rituali është që të lihet dhimbja të shkoj dhe të largohet nga njeriu e poashtu edhe të respektohet i vdekuri. *Rituali është i vjetër që nga koha e Skënderbeut, por realisht praktika është më e vjetër dhe përshkrime të ritualeve të tilla gjenden që tek Odisea i Homerit.*

Sipas kronikanëve të kohës, kur vdiq Skënderbeu në vitin 1468, Lekë Dukagjini rrihte gjoksin e shkulte flokët, siç bëri Akili kur u vra Patrokli në luftën e Trojës, tremijë e kusur vjet më parë. Udhëtarë e misionarë të huaj të shekujve XV-XVII, që kanë studiuar dhe vërejtur këtë dukuri të malësorëve të Shqipërisë së veriut, sidomos ritet e vajtimit ndër burra, i vlerësojnë ato si të natyrës pagane e të çuditshme. Etnologu Mark Tirta shkruan se në vitin 1637 misionari Rodini, në kujtimet e tij dëshmon se “burrat shqiptarë qajnë e bërtasin me të madhe më shumë se një gjysmë ore, bërtasin bashkarisht më fort nga ç’kanë bërtitur izraelitët në vendin e Hananit ku kanë varrosur Patriakun Jakov”.

Në Shqipërinë e veriut, kryesisht në regjionet e Nikaj Merturit, Dukagjinit, disa krahinave të Pukës, Malësisë së Mbishkodrës, Kosovës, etj riti i gjëmës së burrave ka filluar pas vdekjes së Skënderbeut, pra rreth vitit 1468 janë kronikat e para që raportojnë këtë zakon. Tradita ka vazhduar deri në vitin 1960. Për herë të fundit në Nikaj Mërtur, gjëma e burrave është bërë në vdekjen e Malush Zeqirit nga fshati Peraj. Thuhet se oshëtima dhe britmat e gjëmatarëve kanë ushtuar deri në qafë të Kolçit. Ishte një ndër ngjarjet që shtyu sistemin komunist ta ndalojë këtë rit të veçantë duke e konsideruar “zakon prapanik”.

Pjetër Ndue Marticanaj, ish-mësues historie dhe njohës i mirë i traditave të zonës së Nikaj-Merturit konfirmon se zanafilla e këtij riti është pikërisht sjellja e Lekë Dukagjinit në vdekjen e Skënderbeut: “Princi Lekë Dukagjini nga mërzia e thellë për vdekjen e Skënderbeut, vajtoi me zë të lartë, rrahu gjoksin, shkuli flokët dhe filloi të gërvishet me thonj. Duket e habitshme, por e bërë prej Lekës, u kthye në zakon. Që andej e tutje, për çdo burrë të nderuar, duhej të kryhej i njëjti rit”, - thotë ai dhe shton: “Është një rit i organizuar. Prijësi ka detyrën që të merret me çdo detaj dhe përgjegjësinë që çdo gjë të shkojë. Zef Prend Pepkolaj, jetuar mbi 90 vjet, tashmë i vdekur, ndjesë pastë, ka marrë pjesë shpesh në këto rite fetare. Ai vetë e ka mësuar nga gjyshi i tij që në moshë të re. “Por nga vitet 50-60 riti u ndërpre nga regjimi komunist si zakon prapanik. “Ka rifilluar pas viteve ’90”, - tregon Zefi. “Mbldheshin burrat e fshatit dhe të fisit dhe nga larg e nisnin gjëmen duke rrahur gjoksin me grushta”-

thotë 90 vjeçari. Prijësi më pas i afron burrat tek personi që i bëhet gjëma dhe u thotë burrave që ta rrethojnë. Nëse gjëmën ia bënin nipit, thuhej: “o i mjeri nipi im”; nëse gjëma i bëhej mikut, thuhej: “o i mjeri mik”, - thotë ai. Teksti i kushtohet të vdekurit, virtyteve dhe cilësive të tij. Pra, një histori e shkurtër e atij burri që ikën. Nok Gjoni ndjestë pastë ka qenë xhaxhai im dhe një nga gjamtarët më me zë në Malesinë e Madhe në qarkun e Lezhës dhe të Shkodrës më tregonte që në zona të ndryshme gjama ishte e ndryshme. Ai njihte shume mirë se si zhvillohej ky rit dhe do e përshkruaj më poshtë. Por “gjama” ishte e ndryshme për krahina të ndryshme. Zona e Malësisë së Madhe, edhe sot e ka të pranishme gjamën, dhe e ka si në rastin kur vdes femër apo mashkull diçka që e bën më të ndryshme si traditë nga zonat që përmendëm më lart. Në rastin që është femër është po një femër gjamtare, siç quhet që e kryen gjamën dhe në rastin e meshkujve është burrë. Kurrë një burrë nuk ban gjame për një grua, por në raste kur kjo grua ka hyrë në rangun e burreneshave, atëherë vajtohet dhe nga burrat.

Si zhvillohet ky rit?

Në fazën e parë gjamatarët heqin rrobat e rënda (në kohë dimri e të ftohti), vendosin duart mbi ijat e bërrylat dhe i mbajnë hapur anash. Prijësi i gjamës, (ai zgjidhet unanimisht nga pjesëmarrësit, duke qënë më i vjetri e më i përgatituri), jep shenjë dhe fillon lëvizja, duke u përdredhur i gjithë grupi herë majtas e herë djathtas, duke u përkulur mbi shalë e duke u ngritur, duke rrahur për tokë herë njëren këmbë e herë tjetrën, duke shpërthyer në britma të gjithë përnjëherë. Pastaj, të gjithë ngrejnë kokën lart, e një dorë e vënë te goja e tjetrën te veshi, duke lëshuar ofshama dhe thërrasin emrin e të vdekurit me fuqi, e duke e zgjatur zërin. Pastaj shpërthejnë me thirrje.

Në fazën e dytë, ata lëshohen me hap të rëndë dhe epik drejt kufomës (përshkojnë distancë rreth 50-100m) dhe ndalojnë të gjithë përnjëherësh. Pamja është interesante: kryet lart, kraharorzbuluar, duar në ije, me këmbë gjysmë të hapura. Pastaj gjëmatarët “ngrijnë” dhe presin shenjën e prijësit. Sapo ai bën shenjë ata lëshojnë pasthirmën “hou!” ose “ho!”, he-qin duart nga mesi, i bëjnë grusht dhe me forcë i ngrejnë lart. E kështu i mbajnë derisa përfundojnë thirrjen “i mjeri unë për ty!”. Pastaj, menjëherë ulin grushtat dhe i përplasnin mbi kraharorin e zbuluar. Kjo zgjat derisa gjëmatarët mbarojnë ofshamën “Ho! Ho! Ho!”

Në fazën e tretë, nëse mund ta quajmë kështu, me shenjë të prijësit, sulmojnë me vrap edhe 50-100 hapa drejt të vdekurit. Kur lëshojnë thirrjen e përsëritur “Ho! Ho! Ho!” heqin duart nga mesi dhe i çojnë anash te fytyra, ngulin thonjtë në tëmtha e në faqe e nisin e gervishtin fytyren derisa ju rrjedh gjaku. Së fundi, ulen në gjunjë me radhë duke vazhduar thirrjen e fundit, ulen krejt për tokë, mbështesin ballin përdhe e me duar përkëdhelin dheun. Qëndrojnë kështu deri sa një mashkull i shtëpisë apo vëllaznisë së të vdekurit, i ngarkuar për këtë punë, u shkon afër dhe i ngre, duke u thënë: “boll o burra!” dhe “Ua shpërblefshin në të mira!” ose “Paçi faqen e bardhë!”. Për zonat e Rrafshit të Dukagjinit janë gjithmonë 10 burra që fillojnë që nga mesi i rrugës, duke vajtuar me shkulje flokësh

goditje gjoksit me grushte dhe çjerrje në fytyrë deri sa vijnë para vigut (ashtu quhet i vdekuri), duke i treguar gjithë historinë e tij dhe njerëzit që ka lënë me dhimbjen pas dhe në fund i përmendin të vdekurit që ai do të gjejë kur të shkojë pas varrimit në botën tjetër dhe i kërkojnë që t'i përsëndesi në emrin e këtyre të gjallëve. Gjama fillon zakonisht me 10 burra por deri sa ata afrohen vigut mund të vijnë dhe të shtohen dhe te tjerë. Në zonën e Malesisë së Madhe ndryshon kjo mënyrë e vajtimit, sepse gjama bëhet vetëm nga një gjamtar dhe bëhet dhe për gratë kjo vlen për tu theksuar, sepse ndër malesorët e malësisë së madhe, gruaja ka qenë e barabartë me burrin për nga vlera njerëzore. Kjo cilësi që tregon emancipimin e malesorit shume me teper se zonat rreth e qark. Ajo çka është për tu theksuar, sa herë do nisja një gjamë apo ndryshe vajtim, une vdisja shpirtërisht ndryshe gjama nuk bahej.

Disa vecori që duhet ti kete burri gjamtare

Gjamatarët ose vajatorët burra (sikurse edhe vajtoreset femra), janë gjysmë profesionistë dhe profesionistë. Vajatori bën gjamë për mashkullin e vdekur, e jo për gruan. Ai duhet të ketë zë të lartë e të fortë. Në anën tjetër, teksti duhet të jetë i atillë që t'ua lehtësojë dhe zvogëlojë dhimbjen dhe pikëllimin familjes dhe farefisit. Gjama e burrave në malësi nuk ka një formësim të vargut konstant, por i ngjanë një tregimi të lirë. Janë pjesërisht të improvizuara. Veçoritë fonetike dhe shprehjet frazeologjike janë interesante: Thuhet për shembull “Mjer-o sot për ty Dak Kola”, por edhe: I mje-e-ri, o Mark Ukshini!", O-ooo, i mjeri Gjelosh Deda!", "I mjeeee-ri, o Nikë Caku!". Ka edhe gjamë individuale (një burrë i vetëm), por kjo del si fenomen më i vonshëm, krahasim me gjamën kolektive.

Gjamatari individual para se të thërras vaj, vë dy duart në brez duke nxjerrë njërën këmbë (në të shumtën e rasteve të majtën) përpara dhe ia fillon gjamës, duke theksuar ato virtyte e tipare që e kanë cilësuar për së gjalli të ndjerin, por edhe familjen e tij apo fisin. Gjamatari mund të thërrasë vajin te shtëpia vetëm në mëngjes. Natën nuk ka vajtoreset as gjamatarë te shtëpia e të vdekurit.

Fotot janë bërë nga gjermani Raimer Schulz në Theth në vitin 1837. Fotot e fuqishme tregojnë se si ishte ‘gjama e burrave’ në atë kohë. Vetë At Zef Pllumi në librin e tij

‘Rrno për me tregue’ ka treguar me kaq pasion se si e përfjetoi ‘gjamën e fundit’ në Malësi, pak pasi regjimi komunist kishte vendosur ndalimin.

Funeral of Ujk Vuksani in Theth (Photo: Reimer Schulz, 1937).

Funeral of Ujk Vuksani in Theth (Photo: Reimer Schulz, 1937).

Funeral of Ujk Vuksani in Theth (Photo: Reimer Schulz, 1937).

Funeral of Ujk Vuksani in Theth (Photo: Reimer Schulz, 1937).

Funeral of Ujk Vuksani in Theth (Photo: Reimer Schulz, 1937).